

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 39 (2012)

Αφιέρωμα: Η πολιτική της κρίσης στην ευρωζώνη

Γεώργιος Ε. Σκουλάς, Εισαγωγή στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία: Ρεύματα Σκέψης και Στοχαστές της Νεωτερικότητας, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, 387 σελ.

Κωνσταντίνος Μπίζας

doi: [10.12681/hpsa.14554](https://doi.org/10.12681/hpsa.14554)

Copyright © 2017, Κωνσταντίνος Μπίζας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπίζας Κ. (2017). Γεώργιος Ε. Σκουλάς, Εισαγωγή στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία: Ρεύματα Σκέψης και Στοχαστές της Νεωτερικότητας, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, 387 σελ. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 39, 162–169. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14554>

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΣΚΟΥΛΑΣ, *Εισαγωγή στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία: Ρεύματα Σκέψης και Στοχαστές της Νεωτερικότητας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, 387 σελ.

Το βιβλίο *Εισαγωγή στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία: Ρεύματα Σκέψης και Στοχαστές της Νεωτερικότητας* του Γ.Ε. Σκουλά φιλοδοξεί να παρουσιάσει στους αναγνώστες βασικές ιδέες μιας ευρείας δέσμης φιλοσοφικών μορφών της Δύσης, από την αρχαιότητα μέχρι και τον 19ο αιώνα. Όπως υποδηλώνει ο τίτλος του, η έμφαση ως προς τον χρονικό προσδιορισμό των επιλογών του συγγραφέα βρίσκεται στην περίοδο ανάμεσα στον 16ο και τον 19ο αιώνα –στην οποία ο Σκουλάς αναφέρεται ακολουθώντας τη γενική συμβατική ονομασία «νεωτερικότητα»– και η έμφαση στη θεματική παρουσίαση της επιχειρηματολογίας των στοχαστών βρίσκεται αντίστοιχα στην πολιτική φιλοσοφία και θεωρία. Η επιλογή ενός τόσο ανοιχτού αντικειμένου μαρτυρά την ευρυμάθεια του συγγραφέα, η οποία αντλεί από την απόκτηση διπλωμάτων σε πλήθος κλάδων των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας στον Καναδά και την επαγγελματική απασχόλησή του σε δυναμικά ακαδημαϊκά κέντρα έρευνας (Καναδάς, πανεπιστήμια Κρήτης και Μακεδονίας).

Το βιβλίο μπορεί να κριθεί από δύο οπτικές γωνίες: η πρώτη έχει να κάνει με τη σύγκριση του έργου με τα πλέον παρεμφερή σύγχρονα πονήματα που έχουν συγκεντρώσει διεθνή αναγνώριση· η δεύτερη αφορά την τοποθέτησή του ως προς τα δεδομένα της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας. Επιλέγουμε να εκκινήσουμε από την πρώτη οπτική και σταδιακά ενσωματώνουμε τη δεύτερη.

Ο πλέον παρεμφερής ακαδημαϊκός κλάδος μοιάζει να είναι εκείνος της ιστορίας της πολιτικής σκέψης. Η τελευταία αναπτύχθηκε στη Βρετανία και έτσι μπορεί να αντιδιασταλεί με την έκρηξη της κανονιστικής πολιτικής φιλοσοφίας στην αμερικανική ήπειρο μετά τον J. Rawls. Πιο συγκεκριμένα, η ιστορία της πολιτικής σκέψης συγκροτείται ως κλάδος, από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα, γύρω από τις εργασίες μιας ομάδας ακαδημαϊκών, με πιο επιφανείς κατά χρονική σειρά τους J. G. A. Pocock, Q. Skinner, J. Dunn και J. Tully, οι οποίοι τείνουν να συνοψίζονται σε κοινή αναφορά ως «σχολή του Cambridge».

Από πλευράς παραγωγής έργου, η σχολή αυτή παράγει πλήθος ειδικευμένων πονημάτων για προσδιορισμένες ιστορικές περιόδους (κυρίως 15ος-18ος αιώνας) που φιλοδοξούν να λαμβάνουν υπόψη είτε το σύνολο των ιστορικά διαθέσιμων συγγραφέων για ένα μερικό θέμα μιας εποχής είτε να α-

ναδεικνύουν πολιτικές επιχειρηματολογίες και διανοητές που είχαν τεθεί στο ακαδημαϊκό περιθώριο μέχρι τότε.¹ Επιπλέον, οι σημαντικότεροι διανοητές της σχολής του Cambridge έχουν παράσχει καινοτόμες και ιστορικά ευαίσθητες ερμηνείες επί των κλασικών J. Locke και T. Hobbes.

Ο Pocock είναι ο πρώτος που προτείνει μια αυτόνομη μεθοδολογία για την ιστορία της πολιτικής σκέψης,² ως αντίδραση στη μετατροπή της βρετανικής ακαδημαϊκής φιλοσοφίας της εποχής σε μελέτη των βασικών φιλοσοφικών μορφών που έχουν συγκροτήσει τον κανόνα της δυτικής φιλοσοφίας· εκείνη ασχολούνταν με τα πρωτογενή κείμενα αποκλειστικά γλωσσολογικά, με όρους τυπικής λογικής και μοναδικό αιτούμενο τη διάγνωση επιχειρηματολογικής συνοχής. Στη θέση της συνοχής, ο Pocock τοποθέτησε ως αφετηρία της έρευνας την εξέταση του τι αντιλαμβάνονταν ο εκάστοτε ιστορικά συγκεκριμένος στοχαστής ως πρόβλημα που απαιτούσε συνεκτική λύση και έθεσε τις προσπάθειές του να την επιτύχει σε δεύτερο χρόνο. Στη θέση της γλωσσολογίας της τυπικής λογικής ο Pocock ονόμασε την προσέγγισή του «πολιτική της γλώσσας» (politics of language), η οποία περιλαμβάνει αφενός την πολιτική θεωρία και, αφετέρου, την ιστορία της πολιτικής κουλτούρας. Αντίστοιχα, το βασικότερο μεθοδολογικό εργαλείο του ιστορικού είναι η «πολιτική γλώσσα» η οποία περιλαμβάνει, αφενός, τον εννοιακό κόσμο και, αφετέρου, τον κοινωνικό κόσμο με τις εξουσιαστικές δομές του. Κατά

1. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο κλάδος της ιστορίας της πολιτικής σκέψης μεταχειρίζεται ως προνομιακό πρωτογενές υλικό γραπτά κείμενα που είναι σε θέση να αποδίδονται σε προσδιορισίμους συγγραφείς (authors). Με αυτόν τον τρόπο η εν λόγω μελέτη διακρίνεται από μια γενικότερη ιστορία πολιτικών ιδεών, μια πολιτική ανάλυση λόγου και τις μελέτες πολιτικής κουλτούρας. Η βασική διαφορά σε αυτό το σημείο με κλάδους όπως η πολιτική φιλοσοφία και η πολιτική θεωρία μοιάζει να είναι το σαφές αίτημα της εξέτασης μη κανονικοποιημένων και μη φιλοσοφικών μορφών, με την αυστηρή σημασία του όρου. Η μεθοδολογικά ευαίσθητη κάλυψη του αντίστοιχου πεδίου στις άλλες χώρες που μετέχουν πιο προνομιακά στη διεθνή συζήτηση μοιάζει να αντλεί σημαντικά, σε ό,τι αφορά τη Βόρεια Αμερική, από τις παλαιότερες εργασίες γερμανών ιστορικών της πολιτικής σκέψης και των πολιτικών ιδεών (K. Löwith, L. Strauss, E. Voegelin) οι οποίοι μετανάστευσαν στις ΗΠΑ κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στη σύγχρονη γερμανική σκηνή ξεχωρίζει η πιο μεγαλεπήβολη ως προς το εύρος του πεδίου της ιστορία εννοιών (Begriffsgeschichte: W. Conze, R. Koselleck, O. Brunner) ενώ στη Γαλλία αντίστοιχοι προβληματισμοί μπορούν να εντοπιστούν στον ιστορικά ευαίσθητο μεταδομισμό του M. Foucault.

2. Αναφερόμαστε εδώ στο κλασικό J.G.A. Pocock, «Languages and Their Implications: The Transformation of the Study of Political Thought», στο ίδιο, *Language and Time: Essays on Political Thought and History*, Methuen, Λονδίνο 1971, ιδιαίτερα σ. 5-12, 21-23, 28-38. Διεθνή προσοχή έχει συγκεντρώσει και το Q. Skinner, *Visions of Politics. Volume I: Regarding Method*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

συνέπεια, η γλώσσα στην αντίληψη του Pocock είναι πιο ανοιχτή και μεταβλητή έναντι της γλώσσας της τυπικής λογικής. Ο ιστορικός σημειώνει σχετικά ότι μπορούμε να αντλήσουμε από ένα κείμενο περισσότερες πληροφορίες απ' όσες αυτό παρουσιάζει ανοικτά καθώς και περισσότερα από τις προθέσεις του δημιουργού του.

Τα επόμενα βήματα στη βρετανική ιστορία της πολιτικής σκέψης σημειώνονται από τη J. Coleman και τον I. Hampsher-Monk, οι οποίοι ιδρύουν το 1980 το περιοδικό *History of Political Thought*, με έδρα το πανεπιστήμιο του Exeter, και προχωρούν αργότερα στην παραγωγή γενικών εισαγωγικών εγχειριδίων για την ιστορία της πολιτικής σκέψης,³ αντικαθιστώντας το κλασικό μέχρι τότε βιβλίο του G. Sabine. Οι τόμοι της Coleman είναι μεθοδολογικά πιο ενδιαφέροντες καθώς επικεντρώνονται σε μία εισαγωγή στους παραδοσιακά κανονικοποιημένους φιλοσόφους παρέχοντας πάντα το ιστορικό πλαίσιο της δράσης καθενός καθώς και κεφάλαια που δίνουν στοιχεία για το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο των εποχών. Επιπλέον, η ιστορικός φροντίζει να ενσωματώνει λιγότερο προβεβλημένες φιλοσοφικές μορφές και περιόδους σε σημαντικά τμήματα του έργου. Η Coleman απορρίπτει την απλή εφαρμογή άχρονων λογικών κριτηρίων συνοχής ως μέθοδο ικανοποιητικής οπουδής των κειμένων της πολιτικής σκέψης και επισμαίνει ότι οι απόψεις των φιλοσόφων στηρίζονται σε μη φιλοσοφικά ή μη αποδεικτικά θεμέλια που συγκροτούνται από τη θρησκεία, την κοινωνία και την κουλτούρα που τους περιβάλλει και έτσι είναι ανοιχτές σε ιστορική διερεύνηση. Καλεί, κατά συνέπεια, σε μια εξισορρόπηση ανάμεσα στην ιστορία και τη φιλοσοφία και σημειώνει ότι η λογική συνοχή πρέπει να σταθμίζεται βάσει των δεδομένων συνθηκών της. Για την Coleman, οι διαφορετικοί πολιτικοί θεωρητικοί καταπιάνονται στο πέρασμα του χρόνου με ένα συνεχές μεταβαλλόμενων προβλημάτων και όχι με κάποια καθολικά ερωτήματα. Αναφορικά με τη γλώσσα, η ιστορικός δέχεται ότι οι στοχαστές επιχειρηματολογούν εντός της κοινωνικά παρεχόμενης γλώσσας τους και ότι οι κοινωνικές ομάδες με τρόπο λανθάνοντα ή συνειδητό μεταβάλλουν τις πρότερα αποδεκτές σημασίες των όρων. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η Coleman προκρίνει τη συνεξέταση των φωνών άλλων συγγραφέων και όποιων άλλων μη θεωρητικών

3. Πρόκειται για τα I. Hampsher-Monk, *A History of Modern Political Thought: Major Political Thinkers from Hobbes to Marx*, Blackwell, Malden, MA.-Οξφόρδη 1992, J. Coleman, *A History of Political Thought: From Ancient Greece to Early Christianity*, Blackwell, Malden, MA.-Οξφόρδη 2000 και της ίδιας, *A History of Political Thought: From the Middle Ages to the Renaissance*, Blackwell, Malden, MA.-Οξφόρδη 2000.

διαθέσιμων στοιχείων για τα πολιτικά ιδεώδη και την πολιτική συμπεριφορά.⁴

Οι προβληματισμοί του Σκουλά για τη μέθοδό του παρουσιάζονται στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του. Πιο συγκεκριμένα, ο συγγραφέας επιχειρεί να δώσει ορισμούς για το τι αντιλαμβάνεται ως θεωρία και ως φιλοσοφία. Η θεωρία περιγράφεται ως «τρόπος ενόρασης της σκέψης» που «υποκινείται από τη φαντασία του σκεπτόμενου υποκειμένου [...] ώστε να δύναται να καθοδηγεί τη ζωή» και αποτελεί «το σύνολο των προτάσεων που αναφέρονται σε ένα αντικείμενο καθώς συνδέονται μεταξύ τους έτσι, ώστε από μερικές τέτοιου είδους προτάσεις να προκύπτουν οι υπόλοιπες». Αν και ο συγγραφέας αποφεύγει έναν αμετάβλητο ορισμό για τη φιλοσοφία, την περιγράφει ως μια γενική επιστήμη που ασχολείται με την ανθρώπινη φύση σφαιρικά και επιδιώκει μέσω της λογικής και της νόησης να κατακτήσει την αλήθεια και να οδηγήσει διαλεκτικά στην ευδαιμονία. Μπορούμε να σημειώσουμε ότι οι ορισμοί του Σκουλά δεν λαμβάνουν ιδιαίτερα υπόψη τη χρήση των όρων μέσα στην ιστορία και την αντίστοιχη ενσάρκωση των εννοιών σε συγκεκριμένες γνωσιακές πρακτικές και κλάδους.

Το υπόλοιπο έργο χωρίζεται σε δύο μεγάλες ενότητες. Η πρώτη αναφέρεται σε ρεύματα σκέψης από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τον 20ό αιώνα και η δεύτερη στην ιδιαίτερη παρουσίαση οκτώ πολιτικών στοχαστών της νεωτερικής κότητας. Η σύνδεση μεταξύ των δύο τμημάτων δεν είναι ιδιαίτερα εμφανής στο κείμενο πέρα από μια γενική συνεισφορά του πρώτου μέρους στον αναστοχασμό επί του δευτέρου και, ίσως ειδικότερα, την εκκίνηση των μειζόνων πολιτικών στοχαστών, σύμφωνα με την οπτική του Σκουλά, από την εμπειρία και τη διαλεκτική υπέρβασή της.

Το νήμα της αφήγησης των οκτώ κεφαλαίων που συνθέτουν την πρώτη

4. Βλ. J. Coleman, *A History of Political Thought: From Ancient Greece to Early Christianity*, ό.π., σ. 13-20. Ο Hampshire-Monk περιορίζεται στην επιμελή και εκτενή παρουσίαση της ιστορικής τοποθέτησης και της επιχειρηματολογίας μειζόνων μορφών του κανόνα λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο της αγγλόγλωσσας λόγιας παραγωγής επί των μορφών και προχωρώντας, ταυτόχρονα, στην ανάδειξη έργων των εξεταζόμενων προσώπων που δεν περιέχονται στις πλέον κλασικές προτάσεις για εισαγωγικά αναγνώσματα. Μεθοδολογικά σημειώνουμε ότι ο καθηγητής αντιλαμβάνεται την ιστορία της πολιτικής σκέψης ως διανοητική «no-man's land», η οποία διεκδικείται μη αναγώγιμα από τη φιλοσοφία, την ιστορία και τις σπουδές στην πολιτική, αναγνωρίζει το αίτημα της συνοχής ως το τελικό κριτήριο διάκρισης στη φιλοσοφία και αντιλαμβάνεται τη γλώσσα ως μη αναγώγιμο κοινωνικό προϊόν με ιδιαίτερα περιοριστικά αποτελέσματα, την οποία μεταχειρίζονται οι φιλόσοφοι προκειμένου να εκφέρουν νέες μοναδικές κρίσεις· βλ. I. Hampshire-Monk, *A History of Modern Political Thought: Major Political Thinkers from Hobbes to Marx*, ό.π., σ. ix-xi.

κύρια ενόττητα του βιβλίου είναι η θεωρούμενη κατά τον Σκουλά «χρόνια διαμάχη ανάμεσα σε δύο κυρίαρχα ρεύματα ή τάσεις φιλοσοφικής και πολιτικής σκέψης». Κρίσιμη θεωρείται η αφετηρία της διαμάχης στην αρχαία Ελλάδα, η οποία παρουσιάζεται στο δεύτερο κεφάλαιο, καθώς η συνέχεια της διαμάχης στις κατοπινές εποχές θεωρείται «χωρίς ιδιαίτερη γονιμότητα». Ο Σκουλάς διακρίνει στον αρχαιοελληνικό 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. την αντιπαράθεση ανάμεσα στην ορθολογική σκέψη, αφενός, η οποία εκπροσωπείται αρχικά από τον Παρμενίδα και στη συνέχεια πιο αναλυτικά από τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και, αφετέρου, στον σχετικισμό που εκπροσωπείται από τους σοφιστές. Οι σοφιστές περιγράφονται ως μια γόνιμη μη φιλοσοφική κριτική απόλυτου σχετικισμού, την οποία οι ορθολογιστές κατόρθωσαν να ενσωματώσουν παράγοντας έτσι την αξιόλογη φιλοσοφία. Το επόμενο κεφάλαιο αντιστοιχίζει τα δύο ρεύματα σκέψης στον (ύστερο κυρίως) Μεσαίωνα με τη φιλοσοφία και τη θεολογία. Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην τμή της επιστημονικής επανάστασης, στο τέλος του 16ου και στο σύνολο του 17ου αιώνα, και το πέμπτο παρουσιάζει τη διαμάχη εντός των νέων δεδομένων που δημιουργεί η επιστημονική επανάσταση ως αντίθεση ανάμεσα στον ορθολογισμό και τον εμπειρισμό. Το επόμενο κεφάλαιο συγκρίνει τη θεωρούμενη εμπειριστική οντολογία του Αριστοτέλη, η οποία τοποθετείται στο θετικό στρατόπεδο, με τον εμπειρισμό του D. Hume, ο οποίος αποτελεί την επόμενη στιγμή του νεωτερικού εμπειρισμού. Ακολουθεί η θετική αξιολόγηση της υπέρβασης του εμπειρισμού και της διαμόρφωσης ηθικής θεωρίας από τον I. Kant έναντι των απόψεων περί ηθικής του Hume και του A. Smith. Η αφήγηση συνεχίζεται με την πραγμάτευση του Διαφωτισμού ως «ενός σύνθετου πνευματικού φαινομένου που δεν επιδέχεται απλουστευτικές ερμηνείες», το οποίο παρουσιάζεται να στόχευε εν τέλει στην ορθολογική αυτονομία του ανθρώπου και να συνέβαλε κρίσιμα στην εγκαθίδρυση της καθολικής παιδείας. Επιπλέον, ακολουθώντας τον G. Lukács και την σχολή της Φρανκφούρτης, αναγνωρίζεται ότι η έμφαση του Διαφωτισμού στον Λόγο οδήγησε σταδιακά στην εργαλειοποίηση του τελευταίου. Κατά συνέπεια, τα δύο στρατόπεδα αναδιαρθρώνονται στον θετικό και στον αρνητικό θετικισμό του 19ου αιώνα. Η αφήγηση κλείνει με την υπέρβαση του διάδοχου λογικού θετικισμού του 20ού αιώνα από τον K. Popper και τον T. H. Kuhn. Η παρουσίαση πλαισιώνεται σε κάθε περίπτωση από πληροφορίες για το ιστορικό πλαίσιο της εξεταζόμενης εποχής, το οποίο παρέχεται από την αρκετά εκτεταμένη χρήση ενός μεγάλου εύρους μακροϊστορικών φιλοσοφικών πονημάτων, κυρίως ελληνόγλωσσων, είτε ελλήνων ακαδημαϊκών είτε μεταφράσεων

ξένων σχετικών τίτλων, μαρτυρώντας έτσι τη μεγάλη εποπτεία του Σκουλά στη βιβλιογραφική παραγωγή της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας.

Μπορούμε να κρίνουμε την επιλογή του Σκουλά να παρουσιάσει τα θέματα της ανωτέρω ενότητας ως χρόνια διαμάχη λαμβάνοντας υπόψη μια μεθοδολογική παρατήρηση του Foucault. Ο γάλλος φιλόσοφος στα πλέον μεθοδολογικά κείμενά του απορρίπτει έναν διαδεδομένο τρόπο σκέψης που τον αποκαλεί ιστορικο-υπερβατολογία. Σε γενικές γραμμές η ιστορικο-υπερβατολογία αναφέρεται στην προβολή ενός όρου που εμφανίζεται σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια με τρόπο ώστε να χαρακτηρίζει το σύνολο της ιστορίας ή ευρύτερες ιστορικές περιόδους.⁵ Μπορούμε να πούμε ότι, παρά τους φιλοσοφικούς προσανατολισμούς του Σκουλά στην πολιτική, οι οποίοι στρέφονται προς τον σοσιαλισμό και ιδιαίτερα τον μαρξισμό, η ιστορικο-υπερβατολογική μέθοδος που υπεισέρχεται στο βιβλίο του μοιάζει να συγκλίνει περισσότερο με την άποψη του συντηρητικού L. Strauss περί ύπαρξης δινηκών προβλημάτων στην ιστορία της φιλοσοφίας.

Το δεύτερο τμήμα του βιβλίου παρουσιάζει βασικές πολιτικές ιδέες οκτώ στοχαστών της νεωτερικότητας. Οι επιλογές του συγγραφέα είναι οι N. Machiavelli, J. Bodin, T. Hobbes, J. Locke, de Montesquieu, J.-J. Rousseau, G. W. F. Hegel και K. Marx. Ο συγγραφέας φροντίζει να παραθέσει ένα ιστορικό πλαίσιο της δράσης κάθε προσωπικότητας. Ωστόσο, παρουσιάζει ξανά τα επιχειρήματα των διαφορετικών προσώπων με τρόπο ώστε αυτά να συγκλίνουν ή έστω να είναι σχεδόν αδιαμεσολάβητα συγκρίσιμα. Η επιλογή του διευκολύνεται από το γεγονός των ολιγάριθμων παραπομπών στα πρωτογενή κείμενα –το οποίο συνεπάγεται απόσταση από τις ακριβείς ρηματικές διατυπώσεις των συγγραφέων– και την προτίμησή του για την παροχή αντ' αυτών συνόψεων των βασικότερων μερών των κλασικών βιβλίων. Ακόμη περισσότερο, ο συγγραφέας επιμένει στις παραπομπές στο ευρύ πλήθος των ελληνόγλωσσων πονημάτων γύρω από κάθε προσωπικότητα, οι οποίες πολλές φορές μάλιστα γίνονται αυτολεξεί.

Είναι αρκετά θεμιτό να διαγνώσει κανείς κάποιες ομαδοποιήσεις των επιλεγμένων προσωπικοτήτων. Μία πρώτη ομάδα, που υποδεικνύεται από τον Σκουλά, αποτελείται από τους Machiavelli, Bodin και Hobbes, οι οποίοι περιγράφονται ως οι θεμελιωτές της ιδέας του κυρίαρχου εθνικού κράτους. Ο Locke και ο Montesquieu αντιμετωπίζονται κυρίως ως οι στοχαστές της αντι-

5. Βλ. M. Foucault, *The Archaeology of Knowledge*, μτφρ. A.M. Sheridan Smith, Routledge, Λονδίνο-N. Υόρκη 1989 [1969] και, του ίδιου, "What is an Author?" στο P. Rabinow (επιμ.), *The Foucault Reader*, Penguin, Λονδίνο-N. Υόρκη 1984 [1977/1969].

προσωπευτικής δημοκρατίας. Στον Rousseau και, ακόμη περισσότερο, στον Hegel και στον Marx επιφυλάσσεται ένας πιο σύνθετος ρόλος, ο οποίος θα μπορούσε ίσως να συμπυκνωθεί στην αμεσότερη ενεργοποίηση της συνειδήσης και ενδεχομένως της πολιτικής συμμετοχής. Η λανθάνουσα γραμμικότητα της τριπλής ομαδοποίησης⁶ σε συνδυασμό με τις πολιτικές πεποιθήσεις του Σκουλά εξηγούν την πχηρή απουσία άλλων εδραιωμένων πολιτικών στοχαστών στους εξεταζόμενους αιώνες (λ.χ., Hume, E. Burke, J. Bentham, Kant, A. de Tocqueville, J. S. Mill, F. Nietzsche).

Ο συγγραφέας αναγνωρίζει στον Marx μία προνομιακή θέση –καθώς τον περιγράφει ως «τον κορυφαίο διανοητή της νεωτερικότητας»–, πράγμα που συντελεί ενδεχομένως στην κρινόμενη ως ανεπαρκή παρουσίαση του Hegel. Για την ακρίβεια, η φιλοσοφία του Hegel παρουσιάζεται να ανοίγει ένα ρήγμα ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, το οποίο γεφυρώνει ο Marx. Η ανεπαρκής παρουσίαση της διαλεκτικής του Hegel έχει, με τη σειρά της, συνέπειες και στην παρουσίαση της διαλεκτικής επιχειρηματολογίας του Marx καθώς τα δύο κεφάλαια των στοχαστών είναι τα πλέον δυσανάγνωστα στο βιβλίο. Είναι αρκετά πιθανό η ισχυρή κατάφαση στον Marx να συμβάλλει και στην εξήγηση της απουσίας μίας ξεχωριστής πραγμάτευσης για τον 20ό αιώνα, όπου οι περισσότερες θετικές αναφορές του Σκουλά είναι στη σχολή της Φρανκφούρτης.

Μερικά τεχνικά σχόλια μπορούν να ολοκληρώσουν την εικόνα μας για το βιβλίο. Είναι πολύ χρήσιμη η παροχή διακριτών βιβλιογραφιών στο τέλος κάθε κεφαλαίου. Οι τίτλοι που παρατίθενται είναι πολυάριθμοι και καλύπτουν το σύνολο της ελληνόγλωσσας παραγωγής. Ο περιορισμός στους ελληνόγλωσσους τίτλους υποδεικνύει τα όρια της αξίας της παρεχόμενης βιβλιογραφίας, στην οποία παρατηρούνται κατά συνέπεια σημαντικές ερμηνευτικές απουσίες, όπως οι εργασίες του Dunn και του Tully για τον Locke και εκείνη του D. McLellan για τον Marx.⁷ Τέλος, ο τόμος θα μπορούσε να μην αδικεί τον

6. Από αυτή την οπτική γωνία, το έργο του Σκουλά θυμίζει αρκετά τις μακρο-ιστορικές φιλοσοφικές κατασκευές των καναδών C. B. Macpherson και C. Taylor.

7. Η ύπαρξη περισσότερης και πιο ολοκληρωμένης βιβλιογραφίας θα ωθούσε στη διάκριση ανάμεσα στα κείμενα διαφορετικής χρήσης στο πλαίσιο όσων προτείνονται για κάθε στοχαστή. Πρότυπη εδώ μπορεί να θεωρηθεί η εργασία του Hampshire-Monk, η οποία διακρίνει σε α) πρωτότυπα και β) δευτερογενή έργα. Τα πρώτα υποδιαιρούνται i) στα έργα του εξεταζόμενου στοχαστή και ii) σε σχετικά έργα άλλων στοχαστών. Τα δεύτερα διακρίνονται σε i) βιβλιογραφικά, ii) βιογραφικά, iii) μελέτες πλήρους έκτασης, iv) ειδικευμένα περιοδικά και συλλογές, v) σημαντικά άρθρα και κεφάλαια βιβλίων και vi) τίτλους για το ιστορικό υπόβαθρο. Βλ. I. Hampshire-Monk, *A History of Modern Political Thought: Major Political Thinkers from Hobbes to Marx*, ό.π.

εαυτό του μεριμνώντας για την τελική διόρθωση του κειμένου καθώς ο αναγνώστης συναντά αρκετά ορθογραφικά, γραμματικά και συντακτικά λάθη.

Εν κατακλείδι, οφείλουμε να μην παραγνωρίσουμε την αξία του έργου. Το βιβλίο αποτελεί ένα εύχρηστο εισαγωγικό ανάγνωσμα για φοιτητές και για όσους ενδιαφέρονται για μια πρώτη γνωριμία με τα αντικείμενά του καθώς παρουσιάζει συνοπτικά τις βασικές θέσεις σε πολλά επιμέρους θέματα και σημαντικές φιλοσοφικές προσωπικότητες. Επιπλέον, παρέχεται μια ισχυρή εποπτεία των ελληνόγλωσσων σχετικών τίτλων ενώ όλοι οι αναγνώστες μπορούν να ωφεληθούν από τις επιμέρους ερμηνευτικές παρατηρήσεις του συγγραφέα. Κρίνουμε ότι ο τόμος αυτός εμπλουτίζει την ελληνική επιστημονική κοινότητα καθώς ανοίγει τον δρόμο για περαιτέρω γόνιμες εργασίες.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΙΖΑΣ

Κυκλοφορεί

ΡΟΞΑΝΑ ΡΟΞΑΝΤΑ

Το κορίτσι
του περασμένου
αιώνα

ISBN 978-960-310-357-8

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr